

नाशिक जिल्ह्यातील अनुसूचित जमाती (आदिवासी) समुदायाची आर्थिक व सामाजिक स्थिती: आव्हाने, संधी आणि विकासाचा मार्ग

डॉ. मोहन भीमराव कांबळे

सहाय्यक प्राध्यापक

विभागप्रमुख अर्थशास्त्र विभाग

एम.व्ही.पी.समाजाचे के.एस.के.डब्ल्यू. कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय

उत्तमनगर, सिडको, नाशिक – ४२२००८

ई-मेल : mohankamble358@gmail.com

मो. क्र. : ९८५०३३१९५७

गणेश बबनराव शिरसाठ

संशोधक विद्यार्थी

अर्थशास्त्र संशोधन केंद्र

के.टी.एच.एम महाविद्यालय, नाशिक

(सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापाठ, पुणे)

१. ABSTRACT (सारांश)

नाशिक जिल्हा हा महाराष्ट्रातील सर्वाधिक आदिवासी लोकसंख्या असलेल्या जिल्ह्यांपैकी एक असून भिल्ल, कोकणा, वारली, काथोडी, महादेव कोळी इत्यादी जमातींचा घनदाट वसाहतीनिहाय प्रसार येथे आढळतो. २०१४ ते २०२४ या दशकात आदिवासी समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक विकास प्रक्रियेत लक्षणीय बदल झाले असले तरी विविध तालुक्यांमध्ये प्रगतीचा वेग असमान राहिलेला दिसतो. प्रस्तुत अभ्यासात नाशिक जिल्ह्यातील तालुका-निहाय अनुसूचित जमातींच्या लोकसंख्येचे स्वरूप, ग्रामीण-शहरी वितरण, उपजीविका, रोजगार, शिक्षण, आरोग्य आणि पायाभूत सुविधांची स्थिती यांचे सखोल विश्लेषण करण्यात आले आहे. या अभ्यासाचा केंद्रबिंदू Tribal Sub-Plan (TSP)/Tribal Component Scheme (TCS) या महत्त्वपूर्ण धोरणात्मक योजनेच्या मधील निधी वाटप, खर्च, क्षेत्रनिहाय वितरण आणि परिणामकारकतेचे सांख्यिकीय मूल्यांकन हा आहे. जरी या कालावधीत TSP निधी उपलब्धतेत वाढ दिसून आली असली तरी निधीचा वापर, प्रकल्पांची भौगोलिक पोहोच, तसेच क्षेत्रनिहाय अंमलबजावणीमध्ये तफावत प्रकर्षाने जाणवते. सुरगाणा, पेठ, कळवण आणि बागलाण सारखे पूर्णपणे ग्रामीण व वनभागांवर अवलंबून असलेले तालुके अजूनही पायाभूत सुविधांतील कमतरता, शिक्षणातील गळती, आरोग्यसेवा अभाव, अल्प जमीनधारणा आणि अनियमित रोजगार अशा संरचनात्मक समस्यांनी ग्रस्त आहेत.

भारताच्या संविधानातील कलम ४६ अनुसूचित जमातींच्या शैक्षणिक, आर्थिक संरक्षणाची जबाबदारी राज्यावर सोपवते. या पार्श्वभूमीवर TSP-TCS अंतर्गत नाशिक जिल्ह्यात आरोग्य, पोषण, पायाभूत सुविधा, शिक्षण, कृषीपूरक रोजगार, डिजिटल शिक्षण आणि आजीविका उपक्रमांसाठी विविध कार्यक्रम राबवले गेले. तरीही उपलब्ध निधीच्या तुलनेत प्रत्यक्ष परिणामांची सुसंगती काही ठिकाणी कमी असल्याचे या अभ्यासात दिसून येते. या संशोधनातून स्पष्ट होते की आदिवासी भागातील विकासाचा वेग मुख्यतः आर्थिक संधीची उपलब्धता, योजनांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी, स्थानिक संसाधन व्यवस्थापन, शिक्षण-आरोग्य प्रवेश आणि मानव संसाधन विकास यांवर अवलंबून आहे. नाशिक जिल्ह्याच्या आदिवासी विकासासाठी तालुका-विशिष्ट नियोजन, पारदर्शक निधी वितरण, लोकसहभाग, क्षमता-विकास, रोजगाराभिमुख प्रकल्प, तसेच आरोग्य व शिक्षणातील अंतर कमी करण्यासाठी क्षेत्रनिहाय हस्तक्षेप अनिवार्य ठरतात. प्रस्तुत अभ्यास नाशिक जिल्ह्याच्या आदिवासी समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी अधिक वैज्ञानिक, परिणामकारक आणि लोककेंद्रित धोरणनिर्मितीसाठी मार्गदर्शक ठरेल.

Keywords: *Tribal Development* आदिवासी विकास, *Scheduled Tribes (ST)* अनुसूचित जमाती *Socio-economic status* सामाजिक-आर्थिक स्थिती, *Tribal livelihoods* उपजीविका संरचना, *Tribal Sub-Plan (TSP)* आदिवासी उपयोजना (*TSP*)

२. INTRODUCTION (परिचय)

नाशिक जिल्हा हा महाराष्ट्रातील आदिवासी लोकसंख्येच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण जिल्हा असून विशेषतः उत्तरेकडील आणि पूर्वेकडील डोंगराळ, दऱ्यांनी वेढलेल्या व घनदाट जंगलवस्तीत भिल्ल, कोकणा, वारली, काथोडी आणि महादेव कोळी यांसारख्या अनुसूचित जमातींचे पारंपरिक समुदाय मोठ्या प्रमाणावर वास्तव्यास आहेत. नैसर्गिक भूप्रदेश, अनियमित पर्जन्यमान, पावसावर अवलंबून शेती, तुटपुंज्या जमीनधारणा, वनसंपत्तीवरील उपजीविका, परंपरागत कौशल्ये आणि मर्यादित पायाभूत सुविधा या कारणांमुळे आदिवासी अर्थव्यवस्था ही इतर समाजघटकांच्या तुलनेत अधिक संवेदनशील आणि अस्थिर राहिली आहे. सुरगाणा, पेठ, कळवण, बागलाण, त्र्यंबकेश्वर आणि इगतपुरी हे तालुके आदिवासी लोकसंख्येच्या दृष्टीने अत्यंत प्रबळ असून, त्याठिकाणी अजूनही रोजगारातील अनिश्चितता, परिवहन व संपर्कातील मर्यादा, शैक्षणिक गळती, वनाधारित उपजीविकेवरील अवलंबित्व आणि आरोग्यसेवांपर्यंत पोहोच यांसारख्या अडचणी प्रकर्षाने दिसतात. तर नाशिक शहर, निफाड, दिंडोरी व चांदवडमध्ये आदिवासी लोकसंख्येचे प्रमाण

तुलनेने कमी आहे. २०१४—२०२४ या दशकात केंद्र व राज्य सरकारांनी Tribal Sub-Plan (TSP) आणि Tribal Component Scheme (TCS) अंतर्गत आदिवासी विकासासाठी सातत्याने निधी उपलब्ध करून दिला. ST लोकसंख्येच्या प्रमाणावर आधारित निधी वाटप हे TSP चे प्रमुख तत्त्व असल्यामुळे नाशिक जिल्ह्यास मोठ्या प्रमाणात आर्थिक तरतूद करण्यात आली. तथापि, निधीची उपलब्धता व प्रत्यक्ष अंमलबजावणी यामध्ये भूगोलातील दुर्गमता, वस्ती विस्कळीत असणे, शाळा—आरोग्य सेवांची मर्यादित उपलब्धता, कृषी उत्पादनक्षमतेतील अडथळे, हंगामी स्थलांतर, वाहतूक—संपर्कातील अडचणी, डिजिटल दरी, आणि सामाजिक विकासातील असमानता यामुळे अपेक्षित परिणाम पूर्णत्वाने मिळाले नाहीत.

जिल्ह्यातील आदिवासी अर्थव्यवस्था ही मुख्यतः अल्पभूधारित शेती, पावसावर आधारित कृषी, Minor Forest Produce (MFP), हंगामी मजुरी, बांधकाम क्षेत्रातील स्थलांतरित रोजगार, लहान व्यवसाय आणि परंपरागत कौशल्यांवर अवलंबून आहे. नैसर्गिक संसाधनांवर आधारित livelihood pattern मध्ये बाजारपेठेशी कमी जोड, कमी उत्पन्न, अनिश्चित रोजगार आणि आर्थिक असुरक्षितता आढळते. सामाजिक पातळीवर बालविवाह, किशोरवयीन अर्निमिया, कुपोषण, मातामृत्यू दर, शाळाबाह्य मुले, सुरक्षित निवासाची कमतरता, स्वच्छता सुविधा व आरोग्य केंद्रांचे अंतर या समस्या अद्याप अस्तित्वात आहेत. यामुळे बहुआयामी गरिबीची व्याप्ती वाढलेली दिसते. तथापि, मागील दशकात शिक्षणातील प्रवेशवाढ, आश्रमशाळांचे प्रशस्त जाळे, महिला SHG गटांची आर्थिक सक्रियता, पोषण व आरोग्य उपक्रमांची सुधारणा, डिजिटल शिक्षणाची सुरुवात, तसेच FRA 2006 अंतर्गत वैयक्तिक व सामुदायिक वनहक्कांची मंजुरी या माध्यमातून लक्षणीय सकारात्मक बदलही दिसतात. तरीही ही प्रगती सर्व तालुक्यांमध्ये समान नाही—सुरगाणा व पेठमध्ये संरचनात्मक दारिद्र्य अधिक गंभीर आहे, तर त्र्यंबकेश्वर, इगतपुरी व दिंडोरीमध्ये तुलनेने चांगली सुधारणा दिसते. या पार्श्वभूमीवर सादर अभ्यासाचा उद्देश म्हणजे नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाच्या सामाजिक—आर्थिक स्थितीचे दशकनिहाय परीक्षण, विविध विकास योजनांच्या परिणामकारकतेचे मूल्यांकन, निधी उपयोगाची सुसंगती, आणि पुराव्याधारित धोरणात्मक शिफारसी सादर करणे हा आहे.

३. OBJECTIVES OF THE STUDY (अभ्यासाची उद्दिष्टे)

१. नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी लोकसंख्येचे तालुका-निहाय सांख्यिकीय विश्लेषण करणे
२. आदिवासी समाजाची आर्थिक स्थिती तपासणे.

३. आदिवासी समाजाची सामाजिक स्थिती (Social Development Indicators) अभ्यासणे.

४. आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी सध्याच्या धोरणांचा प्रभाव तपासणे.

४. METHODOLOGY (संशोधन पद्धती)

या अभ्यासात नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी समुदायाची २०१४-२०२४ या दशकातील आर्थिक व सामाजिक स्थिती समजण्यासाठी संयुक्त (Mixed-Method), वर्णनात्मक (Descriptive), विश्लेषणात्मक (Analytical) आणि तुलनात्मक (Comparative) संशोधन दृष्टिकोन अवलंबण्यात आला. संशोधनाची रचना वर्णनात्मक-विश्लेषणात्मक ठेवण्यात आली असून, संपूर्ण अभ्यासाचा आधार प्रामुख्याने विश्वसनीय दुय्यम माहिती आहे. यासाठी Census of India 2011 मधील ST लोकसंख्या व लोकसंख्यात्मक संकेतक, MahADIS मधील जिल्हा-तालुका सांख्यिकी, Tribal Development Department व TRTI, Pune यांचे वार्षिक अहवाल, तसेच ITDP नाशिक प्रकल्पांच्या २०१४-२०२४ या कालखंडातील प्रगती नोंदीचा वापर करण्यात आला. आरोग्यविषयक माहिती NFHS-4 आणि NFHS-5 मधून, तर FRA 2006 अंतर्गत वैयक्तिक व सामुदायिक वनहक्कांच्या जिल्हास्तरीय प्रगती अहवालांमधून घेण्यात आली.

रोजगार व उपजीविकेचा आढावा घेण्यासाठी MGNREGA Dashboard (२०१४-२०२४) चा उपयोग केला, तर शिक्षण विभागाच्या GER, Dropout व Transition Rate अहवालांमधून शैक्षणिक स्थितीचे मूल्यमापन करण्यात आले. विश्लेषणासाठी वर्णनात्मक पद्धतीने लोकसंख्येचे वितरण, सामाजिक वैशिष्ट्ये, पायाभूत सुविधा यांचा अभ्यास करण्यात आला, तसेच तुलनात्मक व प्रवृत्ती विश्लेषणाद्वारे दशकातील बदल, निधीअंमलबजावणी, आरोग्य-शिक्षण-रोजगारातील प्रगती व मर्यादा तपासण्यात आल्या. या अभ्यासाला काही मर्यादा असून, काही वर्षांची तालुका-निहाय माहिती अपूर्ण आहे आणि NFHS व FRA डेटा सर्वसमावेशक उपलब्ध नाही; तरीही उपलब्ध प्रामाणिक स्रोतांच्या आधारे अभ्यासाची विश्वसनीयता टिकवून ठेवण्यात आली आहे.

५. नाशिक जिल्हा : अनुसूचित जमातींचा लोकसंख्यात्मक पार्श्वभूमी:

नाशिक जिल्हा महाराष्ट्रातील ज्या जिल्ह्यांमध्ये सर्वाधिक अनुसूचित जमातींची वस्ती आढळते, त्यापैकी एक म्हणून ओळखला जातो. जनगणना २०११ नुसार जिल्ह्याची एकूण

लोकसंख्या सुमारे एकसष्ट लाख असून त्यापैकी पंधरा लाख चौसष्ट हजार तीनशे एकोणसत्तर (१५,६४,३६९) नागरिक अनुसूचित जमातींमध्ये मोडतात. हा हिस्सा जिल्ह्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या पंचवीस पूर्णांक सहा टक्के (२५.६%) इतका असून राज्यातील आदिवासी लोकसंख्येच्या रचनेत नाशिकचा वाटा अत्यंत महत्त्वपूर्ण स्वरूपाचा आहे.

जिल्ह्यातील आदिवासी लोकसंख्या प्रामुख्याने पेठ, सुरगाणा, त्र्यंबकेश्वर, इगतपुरी, दिंडोरी, कळवण आणि देवळा या दुर्गम व डोंगराळ तालुक्यांमध्ये केंद्रित आहे. उपलब्ध लोकसंख्यात्मक आकडेवारीनुसार पुरुषांची संख्या सात लाख ब्याण्णव हजार पाचशे सत्तेचाळीस (७,९२,५४७) तर महिलांची संख्या सात लाख एकाहत्तर हजार आठशे बावीस (७,७१,८२२) असून लैंगिक गुणोत्तर तुलनेने संतुलित असल्याचे दिसून येते. या प्रदेशात काथोडी, कोळी महादेव, पडारा, ठाकर, वाडार, भिल्ल, वारली, कोकना आणि कातकरी अशा विविध जमातींचा समावेश असून त्यांचे पारंपरिक जीवनमान कृषी, वनोपज संकलन, श्रमाधारित व्यवसाय आणि हंगामी स्थलांतरावर आधारित आहे. भौगोलिक दृष्ट्या जिल्ह्याचा मोठा भाग सह्याद्रीच्या पश्चिम घाटाच्या डोंगररांगांनी व्यापलेला असून सात तालुके पूर्णतः किंवा अंशतः अनुसूचित क्षेत्र म्हणून अधिसूचित आहेत. या भागांमध्ये एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प (ITDP) अंतर्गत अनेक विकास योजना कार्यान्वित केल्या जातात. कठीण भूप्रदेश, विस्तृत वनक्षेत्र, मर्यादित वाहतूक साधने आणि जलस्रोतांचे असमान वितरण यांसारखे नैसर्गिक अडथळे प्रशासनिक सेवांचा प्रभावी विस्तार रोखतात.

परिणामी, आरोग्य, शिक्षण, पायाभूत सुविधा व आर्थिक संधींचा विकास अनेक दशकांपासून तुलनेने मंद गतीने घडत आहे. नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी जनसंख्येचे स्वरूप पाहता, ग्रामीण भागात नव्वद टक्क्यांहून अधिक ST लोकसंख्या वास्तव्यास असून शहरी भागातील त्यांचा वाटा अत्यल्प आहे. शिक्षणाच्या निर्देशकांमध्ये आदिवासी समुदायाची साक्षरता दर गैर-आदिवासी व शहरी लोकसंख्येपेक्षा कमी आहे, विशेषतः महिलांची साक्षरता दर अजूनही मागे आहे. आरोग्य क्षेत्रातील निर्देशांक—जसे की कुपोषण, मातृमृत्यू दर, शिशुमृत्यू दर, अॅनिमियाचे प्रमाण, प्राथमिक आरोग्य सुविधा मिळण्याचा अभाव, तसेच लसीकरणेचा तुलनेने कमी टक्का—दर्शवतात की आरोग्य सेवांच्या उपलब्धतेत व गुणवत्तेत अद्याप सुधारणा आवश्यक आहे. आर्थिक स्वरूपाच्या दृष्टीने शेती, शेतीमजुरी, वनीकरणाधारित व्यवसाय, दगडी कामे, तसेच हंगामी स्थलांतर हीच अनेक कुटुंबांची प्रमुख उपजीविका आहे.

क्रमांक	तालुका	ST लोकसंख्या	टक्केवारी
१	सुरगाणा	२,८५,४००	९३.५%
२	पेठ	२,०६,८७०	७६.४%
३	कळवण	१,९२,५४०	६७.८%
४	त्र्यंबकेश्वर	१,५४,३२०	५५.१%
५	इगतपुरी	१,१०,४८०	३८.३%
६	दिंडोरी	९८,५४०	२८.२%
७	बागलाण	५०,५४०	१२.०%
८	चांदवड	४३,२००	११.२%
९	नाशिक	७५,४३०	८.५%
१०	जिल्हा एकूण	१५,६४,३६९	२५.६%

नाशिक जिल्हा महाराष्ट्रातील आदिवासी लोकसंख्येच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण जिल्हा असून जनगणना २०११ नुसार जिल्हाच्या एकूण लोकसंख्येतील अनुसूचित जमातींचे प्रमाण पंचवीस पूर्णांक सहा टक्के इतके आहे. तालुका-स्तरावर पाहता, आदिवासी लोकसंख्येचे वितरण भौगोलिक स्थान, नैसर्गिक साधनसंपत्ती व ऐतिहासिक वस्तीपद्धती यांवर आधारित असून त्यात स्पष्ट प्रादेशिक विषमता दृष्टोत्पत्तीस येते. उपलब्ध तालुका-निहाय आकडेवारीनुसार सर्वाधिक आदिवासी लोकसंख्या सुरगाणा तालुक्यात आढळते, जिथे आदिवासी नागरिकांची संख्या दोन लाख पंच्याऐंशी हजार चारशे (२,८५,४००) असून त्यांचा वाटा तालुक्याच्या लोकसंख्येच्या त्र्याण्णव पूर्णांक पाच टक्के इतका आहे. सुरगाण्यानंतर पेठ (२,०६,८७० – ७६.४%), कळवण (१,९२,५४० – ६७.८%), आणि त्र्यंबकेश्वर (१,५४,३२० – ५५.१%) हे तालुके अनुक्रमे उच्च आदिवासी एकाग्रतेचे क्षेत्र म्हणून पुढे येतात. हे सर्व तालुके सह्याद्रीच्या डोंगराळ व वनप्रधान पट्ट्यामध्ये स्थित असल्यामुळे येथे पारंपरिक आदिवासी समाजरचना आजही टिकून आहे. मध्यम किंवा तुलनेने मिश्र लोकसंख्येचे तालुके म्हणून इगतपुरी (१,१०,४८० – ३८.३%) आणि दिंडोरी (९८,५४० – २८.२%) यांचा उल्लेख करता येतो. या तालुक्यांमध्ये आदिवासी लोकसंख्या महत्त्वपूर्ण असली तरी त्यांच्या वस्तीचे प्रमाण सुरगाणा-पेठ-कळवण या उच्च एकाग्रता क्षेत्रांइतके नाही. दुसरीकडे, बागलाण (५०,५४० – १२.०%) आणि चांदवड (४३,२०० – ११.२%) हे तालुके तुलनेने अल्प आदिवासी लोकसंख्येचे मानले जातात, तर नाशिक तालुक्यात आदिवासींचा

वाटा केवळ आठ पूर्णांक पाच टक्के आहे. या सर्व आकडेवारीमधून जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाचे भौगोलिक अस्तित्व मुख्यतः डोंगराळ व वनक्षेत्रांमध्ये केंद्रित असल्याचे दिसते, तर सपाट व शहरीकरण झालेल्या भागांमध्ये त्यांचा सहभाग कमी आढळतो.

६. नाशिक जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातींची आर्थिक व सामाजिक स्थिती

नाशिक जिल्हा हा महाराष्ट्रातील प्रमुख आदिवासी बहुल जिल्ह्यांपैकी एक असून जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या १५,६४,३६९ इतकी आहे, जी एकूण जिल्हा लोकसंख्येच्या २५.६% आहे (पुरुष – ७,९२,५४७, महिला – ७,७१,८२२). या लोकसंख्येतील सर्वाधिक एकाग्रता सुरगाणा (९३.५% ST लोकसंख्या), पेठ (७६.४%), कळवण (६७.८%), त्र्यंबकेश्वर (५५.१%), इगतपुरी (३८.३%) या तालुक्यांमध्ये आढळते. दिंडोरी, चांदवड, बागलाण व नाशिक तालुका येथे ST लोकसंख्या १०–२८% दरम्यान आहे, तर शहरी नाशिकमध्ये ST प्रमाण फक्त ८.५% आहे. अशा भौगोलिक व लोकसंख्यात्मक संरचनेमुळे आदिवासी समाजाची सामाजिक–आर्थिक स्थिती मोठ्या प्रमाणात स्थानिक परिस्थितीवर अवलंबून दिसते.

आर्थिक संरचनेचा विचार केला असता, ७२% आदिवासी कुटुंबे शेतीवर अवलंबून, तर ४८–५०% कुटुंबे अल्पभूधारक (०–२ हेक्टर) श्रेणीत येतात. पावसावर अवलंबून शेतीमुळे उत्पादनक्षमता कमी असून ज्वारी, मका, नाचणी, वरई व तूर ही मुख्य पिके आहेत. ITDP अहवालानुसार, कृषी उत्पादनक्षमता जिल्ह्याच्या सरासरीपेक्षा २३–३०% कमी आहे. या मर्यादांमुळे ५५–६०% कुटुंबे हंगामी मजुरीवर अवलंबून, तर २८% कुटुंबांना वर्षातून ३ महिने स्थलांतरित मजुरी करावी लागते. वनाधारित अर्थव्यवस्था आदिवासी समाजाच्या उपजीविकेचा महत्त्वाचा घटक असून महुआ, तांदुळजा, तणे, बांबू, मध, लाख, आणि औषधी वनस्पती यांचा गोळा करणे हे उत्पन्नाचे महत्त्वाचे स्रोत आहेत. पण या उत्पादनांना बाजारपेठ उपलब्धता, वाहतूक, प्रक्रिया उद्योगांची कमतरता यामुळे प्रत्यक्ष उत्पन्न ३०–४०% कमी मिळते. नाशिक जिल्ह्यातील आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी २०१४–२०२४ या दशकात TSP (Tribal Sub-Plan) अंतर्गत निधी वाढत गेला. २०१४–१५ मध्ये ₹१८२ कोटी, २०१८–१९ मध्ये ₹२४० कोटी, तर २०२३–२४ मध्ये ₹३१५ कोटी इतके निधी वाटप झाले. निधीत ७३% वाढ झाली असली तरी उपयोजन ७४% ते ८५% या दरम्यान चढ-उतार पद्धतीने राहिले. कोरोना काळात (२०२०–२१) उपयोजन सर्वात कमी (७४%) होते, तर २०२३–२४ मध्ये ते सर्वाधिक ८५% झाले. निधी वाढला तरी दुर्गम भौगोलिक

स्थिती, कामांचे विलंब, मनुष्यबळ कमी असणे, FRA हक्क प्रकरणातील प्रक्रियागत विलंब, आणि बहुविभागीय योजनांतील समन्वयाचा अभाव ही मोठी अडचण राहिली.

शैक्षणिक स्थिती पाहता, आदिवासी विद्यार्थ्यांचा एकूण साक्षरता दर ६८%, पुरुष साक्षरता ७४%, आणि महिला साक्षरता ६१% आहे. शालेय शिक्षणात GER वाढले असले तरी १२-१५% ड्रॉपआऊट रेट अजूनही समस्या आहे. माध्यमिक स्तरावर ड्रॉपआऊट १८%, उच्च माध्यमिक स्तरावर २४% पर्यंत जाते. ITDP क्षेत्रात ३५०+ आश्रमशाळा, ५० क्रीडा संकुले, E-learning उपक्रम सुरू असले तरी डिजिटल दरी ही मोठी समस्या आहे. ग्रामीण भागात इंटरनेट उपलब्धता फक्त ४२% असून, मुलांनी ऑनलाइन शिक्षणात सहभाग ३०-३५% पर्यंतच मर्यादित राहिला. आरोग्याच्या दृष्टीने पाहता NFHS-5 आकडेवारीनुसार सुरगाणा-पेठ-कळवण पट्ट्यात कुपोषण ३८-४५%, अॅनिमिया ६३-७०%, मातामृत्यू दर जिल्ह्याच्या सरासरीपेक्षा २५% जास्त, तर बालमृत्यू दर ३२ प्रति हजार इतका आहे. प्राथमिक आरोग्य केंद्रांचे अंतर सरासरी ५-१२ किमी, तर काही दुर्गम वाड्यांमध्ये १५-१८ किमी पर्यंत आहे. गर्भवती स्त्रियांचे संस्थात्मक प्रसूती प्रमाण ८७%, तर पूर्ण लसीकरण दर ८२% आहे. पायाभूत सुविधांच्या दृष्टीने, आदिवासी वसाहतींपैकी ३२% वाड्यांमध्ये पक्के रस्ते नाहीत, २८% वाड्यांना सार्वजनिक वाहतूक उपलब्ध नाही, तर २४% घरांमध्ये सुरक्षित पेयजल अजूनही सातत्याने उपलब्ध नाही. विद्युतिकरण जरी ९५% दाखवले गेले असले तरी प्रत्यक्ष विश्वसनीय वीजपुरवठा ग्रामीण आदिवासी पट्ट्यात ६-८ तासच उपलब्ध असतो. FRA (Forest Rights Act, 2006) अंतर्गत वैयक्तिक हक्क अर्जांपैकी ६०% मंजूर, तर सामुदायिक हक्क अर्जांपैकी फक्त २३% मंजूर आहेत—ही मोठी तफावत आहे.

सामाजिक दृष्टीने, बालविवाहाचे प्रमाण १७%, किशोरवयीन मुलींच्या अॅनिमियाचे प्रमाण ७२%, तसेच महिला सुरक्षिततेसंदर्भातील सुविधा अत्यंत मर्यादित आहेत. स्वयंसहाय्यता गट (SHGs) कार्यरत असले तरी त्यांची बाजारपेठ, उद्योग प्रशिक्षण, आर्थिक साहाय्य आणि व्यावसायिक संधी मर्यादित आहेत. रोजगार हमी योजनेअंतर्गत आदिवासी क्षेत्रात दरवर्षी सरासरी १००-१२० दिवस रोजगार उपलब्ध झाला असला तरी तांत्रिक व कौशल्याधारित रोजगार दर फक्त १४% आहे. एकूणच पाहिले तर नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी समाज २०१४-२०२४ या दशकात आर्थिक, शैक्षणिक, आरोग्य, पायाभूत रचना व सामाजिक क्षेत्रात काही प्रमाणात प्रगती साधू शकला, परंतु तालुका-निहाय व गावनिहाय तफावत फार मोठी आहे. सुरगाणा-पेठ-कळवण या अतिदुर्गम पट्ट्यात दारिद्र्याचे प्रमाण ४५-५०% पर्यंत आहे, तर त्र्यंबकेश्वर-दिंडोरी-इगतपुरी पट्ट्यात प्रगती तुलनेने जास्त

दिसते. हंगामी स्थलांतर, उत्पादनक्षमतेचा अभाव, शिक्षणातील सततची गळती, आरोग्यसेवांचा अभाव, डिजिटल दरी, FRA प्रक्रियेतील अडथळे आणि पायाभूत सुविधांची कमतरता ही मुख्य आव्हाने सातत्याने टिकून आहेत. तरीदेखील शिक्षण प्रवेश वाढ, महिला SHG विस्तार, FRA अंतर्गत काही हक्क मंजूरी, TSP निधी वाढ, आरोग्य योजना, पोषण कार्यक्रम आणि रोजगार हमी योजना यांच्या साहाय्याने या समाजात सकारात्मक बदलांची प्रक्रिया सुरू झालेली दिसते. भविष्यात योजना एकत्रीकरण, स्थानिक गरजांवर आधारित धोरणनिर्मिती, तंत्रज्ञानाचा वापर, FRA चा प्रभावी अंमल आणि बाजारपेठ दुव्यांची उपलब्धता वाढविणे हे आदिवासी विकासासाठी अत्यावश्यक ठरणार आहे.

७. नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी समाज: गरीबी, रोजगार, शेती व वनाधारित अर्थव्यवस्था

नाशिक जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातींच्या (ST) अनेक कुटुंबं पारंपरिक शेती, जंगल-संपत्ती व हंगामी मजुरीवर अवलंबून आहेत. गेल्या अभ्यासानुसार, साधारणपणे ५०-६०% आदिवासी कुटुंबे कृषी मजदुरी / पावसावर अवलंबून शेती करतात, पण जमिनीची आकारमान १-२ हेक्टरपेक्षा कमी असल्याने तिला “किरकोळ उत्पादन” म्हणणे योग्य ठरते. उत्पादनक्षमता कमी, सिंचन व आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव, बाजारपेठेचा दुर्गमपणा आणि कृषी आधारित उत्पन्नात अस्थिरता यांमुळे, हे कुटुंब वार्षिक उत्पन्नाच्या दृष्टीने अतिशय अस्थिर अवस्थेत असतात. शेती व कृषीपुरक कामे पुरेशी न झाल्यामुळे हंगामी मजुरी व स्थलांतर हे अनेक गावात उद्भवते; अंदाजानुसार ३०-४०% किशोर-वयीन व युवावस्थेतील लोक दरवर्षी काही महिन्यांसाठी नाशिक शहर, मुंबई, ठाणे, साखर कारखाने, द्राक्षबागा किंवा बांधकाम कामासाठी स्थलांतरित असतात. या मजुरीमुळे काही उत्पन्न मिळते, पण त्याची सातत्यपूर्णता नसते आणि कुटुंबातील मुलांचे शिक्षण, आरोग्य, स्थिर निवास यावर परिणाम होतो. वनाधारित अर्थव्यवस्था — म्हणजे जंगलात उपलब्ध असणारी अनु-व्यवसायिक उत्पादने (Minor Forest Produce — MFP) — हे आदिवासी कुटुंबांसाठी अतिरिक्त उत्पन्नाचे साधन असते. नाशिक जिल्ह्यात महुआ, तांदुळजा, काजू, बांबू, औषधी वनस्पती, फळे-भाजीपाला, गवत, लाकूड, बांधकामासाठी खडे इ. गोळा केला जातो. परंतु साठवण, प्रक्रिया, बाजार संपर्क आणि मूल्यवर्धन केंद्रांचा अभाव यामुळे या उत्पादित वस्तूला पूर्ण बाजारभाव मिळत नसतो. परिणामी, वनाधारित उत्पन्न इथे दीर्घकालीन आर्थिक सबलीकरण नाही तर हंगामी व अस्थिर नफा पुरवणारे असते.

गरीबीचे प्रमाण या सर्व अस्थिर व अपूर्ण रोजगार, कमकुवत उत्पादनक्षमता, कर्जावरील अवलंबित्व आणि बाजारापासून दूरी यांमुळे जास्त आहे. अनेक कुटुंबे

मोहरी/भाजीपाला किंवा पान गोळा करून जिविकेचा प्रकाश मिरवतात; मात्र त्या उत्पन्नावरून भरणा, शिक्षण, आरोग्य किंवा भविष्य निधी अशा दीर्घकालीन गरजा भागवणे कठीण होते. यामुळे सामाजिक अस्थिरता, कुपोषण, कर्जबोझा आणि अत्यल्प जीवनमान यांचा धोका वाढतो. सरकारी योजनांनुसार (TSP, ITDP, रोजगार हमी, वनहक्क योजने) काही सुधारणा झाली असली तरी, जंगल-क्षेत्रात काम करणाऱ्या कुटुंबांपर्यंत त्या सुटसुटीत पोहोचत नाहीत. त्यामुळे आर्थिक-सामाजिक स्थितीत खोल व व्यापक बदल स्थानिक स्तरावर होत नाहीत; गरीबीतून सुटका करणारी स्थिती अजूनही अशक्यतेच्या जवळ आहे.

८. अनुसूचित जाती घटक योजना TSP निधी प्रवाह आणि उपयोजनाचे दशकनिहाय विश्लेषण (२०१४-२०२४)

अनु. क्रं	वर्ष	TSP निधी वाटप (₹ कोटी)	प्रतिवर्ष वाढ/कपात	अनुसूचित जाती घटक योजना TSP
१.	२०१४-१५	१८२	—	७८%
२.	२०१५-१६	१९५	+७%	८०%
३.	२०१६-१७	२१०	+८%	८२%
४.	२०१७-१८	२२५	+७%	७६%
५.	२०१८-१९	२४०	+६%	७९%
६.	२०१९-२०	२५५	+६%	८१%
७.	२०२०-२१	२६८	+५%	७४%
८.	२०२१-२२	२८२	+५%	७७%
९.	२०२२-२३	३००	+६%	८३%
१०.	२०२३-२४	३१५	+५%	८५%

स्रोत: <https://mahades.maharashtra.gov.in/>

२०१४ ते २०२४ या दशकात महाराष्ट्रातील अनुसूचित जाती घटक योजना TSP आदिवासी उपयोजना (Tribal Sub-Plan – TSP) अंतर्गत झालेल्या निधी वाटप आणि उपयोजनाचा अभ्यास केल्यास आदिवासी विकासाच्या धोरणात्मक प्रक्रियेतील सातत्य, अनियमितता आणि सुधारणा या तिन्ही बाबींचा समतोल स्वरूपात आढावा घेतला जातो. २०१४-१५ मध्ये TSP अंतर्गत १८२ कोटी रुपयांचे वाटप झाले असून उपयोजन ७८ टक्क्यांपर्यंत मर्यादित होते. त्यानंतर २०१५-१६ मध्ये निधी वाढून १९५ कोटींवर गेला आणि उपयोजनातही सुधारणा दिसून आली. २०१६-१७ मध्ये २१० कोटी आणि २०१७-१८ मध्ये

२२५ कोटींचे वाटप झाले, मात्र २०१७-१८ मधील उपयोजन ७६ टक्क्यांवर घसरले. यावरून त्या वर्षात प्रशासकीय अडचणी, योजना मंजूरीतील विलंब किंवा जमिनीवरील अंमलबजावणीतील अडथळे यांचा प्रभाव दिसून येतो. त्यानंतर २०१८-१९ ते २०१९-२० दरम्यान निधीत सातत्याने वाढ होत २४० कोटी व २५५ कोटी एवढे वाटप झाले. उपयोजन ७९ ते ८१ टक्क्यांच्या दरम्यान स्थिर राहिले, जे विभागीय कार्यप्रणालीतील स्थिरता आणि मागील वर्षांच्या तुलनेत सुधारणा दर्शवते. २०२०-२१ या वर्षात २६८ कोटी रुपयांचे वाटप जरी झाले असले तरी उपयोजन ७४ टक्क्यांवर घसरले. कोविड-१९ महामारीमुळे प्रत्यक्ष अंमलबजावणीतील अडचणी, बंदिस्ती, प्रशासकीय प्रक्रिया विलंबित होणे हे संभाव्य कारण ठरू शकते. या घटनेसह, २०२१-२२ मध्ये पुन्हा उपयोजन ७७ टक्क्यांवर आले, ज्यावरून प्रशासनाने गती पुन्हा मिळवली असल्याचे दिसते. २०२२-२३ आणि २०२३-२४ ही दोन वर्षे TSP उपयोजनातील सर्वाधिक प्रगतीची ठरतात. २०२२-२३ मध्ये निधी वाढून ३०० कोटी झाला आणि उपयोजन ८३ टक्क्यांपर्यंत पोहोचले. तर २०२३-२४ मध्ये ३१५ कोटींचे वाटप आणि प्रभावी अंमलबजावणीमुळे ८५ टक्के इतके उच्च उपयोजन नोंदले गेले. या वाढीवरून राज्य सरकारच्या धोरणात्मक संकल्पनेची परिपक्वता, योजनेतील पारदर्शकता, डिजिटल मॉनिटरिंगचे बळकटीकरण, तसेच जिल्हास्तरावरील अधिकाऱ्यांचा परिपूर्ण समन्वय अधोरेखित होतो. एकूणच, TSP निधी २०१४-१५ च्या १८२ कोटींपासून २०२३-२४ मध्ये ३१५ कोटींपर्यंत वाढला असून यात सुमारे ७३ टक्क्यांची वाढ झाली आहे. उपयोजनातील चढ-उतार असूनही दशकाच्या अखेरीस ८५ टक्क्यांपर्यंत सुधारलेले प्रमाण हे आदिवासी विकासाच्या क्षेत्रातील सकारात्मक संकेत आहेत. मात्र काही वर्षातील उपयोजन घट ही प्रशासनातील असमान क्षमता, स्थानिक परिस्थिती, नैसर्गिक संकटे, तसेच मंजूरी व निधी वितरण विलंब यांची सूचक आहे. ही माहिती दर्शवते की सातत्यपूर्ण निधी वाढ ही आवश्यक असली तरी प्रभावी उपयोगासाठी प्रशासनिक यंत्रणा, स्थानिक समुदायांचा सहभाग, पारदर्शकता आणि रिअल-टाइम मॉनिटरिंग ही तितकीच महत्त्वाची आहेत. आदिवासी समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी धोरणात्मक नियोजन, अचूक लक्ष्य निर्धारण आणि समन्वित अंमलबजावणी ही भविष्यातील दिशादर्शक गरज ठरते.

९. निष्कर्ष व धोरणात्मक शिफारसी (Conclusion & Policy Suggestions)

• निष्कर्ष:

नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाची आर्थिक व सामाजिक स्थिती आता फक्त “कमी आर्थिक पर्याय ,अस्थिर उत्पन्न, मर्यादित सुविधांवर अवलंबित्व” असे वर्णन करता

येईल. पावसावर आधारित शेती, हंगामी मजुरी, वनाधारित उत्पन्न हे त्यांचे मूळ आधार आहेत, परंतु यातील अस्थिरता, बाजार-संयोगाचा अभाव, आधारभूत सुविधा आणि सामाजिक सुरक्षा यांचा अभाव या सर्वांमुळे गरीबी कायम आहे. आदिवासी बहुल तालुक्यांमध्ये स्थलांतर, शिक्षा निर्मित्त कमी सहभाग, आरोग्य व पोषणाच्या बाबतीत मागील स्थिती, आणि कुटुंबांच्या दीर्घकालीन योजनांचा अभाव — हे मोठी आव्हाने आहेत. तथापि, गेल्या दशकात TSP/ITDP अंतर्गत निधी वाढ, काही पायाभूत सुविधा, आश्रमशाळा, वनहक्क प्रक्रियांचा प्रारंभ आणि महिला बचतगट विस्तार या सुधारक घटना घडल्या; पण त्यांचा परिणाम अद्याप सर्व स्तरांवर स्पष्ट झालेला नाही.

• शिफारसी:

१. स्थायी कृषी व जलसंधारण: पावसावर अवलंबून शेती बदलून, सूक्ष्म सिंचन, *Draip-irrigation*, जलसंधारण प्रकल्प, बंधारे व पाटबंधारे यांच्या माध्यमातून कृषी सक्षमत वाढवावी.
२. वन-संपत्तीचे मूल्यवर्धन: Minor Forest Produce (MFP) गोळा करणाऱ्या समुदायासाठी क्रिया केंद्र (*Processing Units*) स्थापन करणे; *Cooperative Societies* मधून थेट बाजारपेठाशी जोडणी; आणि मूल्यवर्धन व विक्रीद्वारे उत्पन्न स्थिरता निर्माण करणे.
३. कौशल्य विकास व लघु उद्योग: स्थानिक संसाधनांचा आधार घेऊन *Agro-processing*, *Handicraft*, *Forest-based cottage industries*, आणि *Skill-Training* यांच्या माध्यमातून रोजगार निर्मिती करावी.
४. स्थायी रोजगार हमी व सार्वजनिक कामे: राज्य व केंद्र योजनांमध्ये आदिवासी भागासाठी रोजगार हमीची वार्षिक हमी, सार्वजनिक कामे (*road, water supply, sanitation*), *MGNREGA+TSP* समाकलित प्रकल्प राबवावे.
५. शिक्षण व आरोग्य सुविधांचा विस्तार: दुर्गम व आदिवासी भागात डिजिटल शिक्षण केंद्र, मोबाईल आरोग्य युनिट्स, पोषण व मातृ- बाल आरोग्य कार्यक्रम, आणि आरोग्य व पोषण जागरूकता मोहिम सुरु कराव्यात.
६. वनहक्क कायदा (FRA) व जमीन हक्क: मंजूर अर्जांना लवकर निकाली आणणे, सामुदायिक जमिनीचे नोंदणी- काम, आणि जमीन व सततच्या संसाधनांचा कायदेशीर हक्क सुनिश्चित करणे.

७. पायाभूत सुविधा व संपर्क मार्ग: पक्के रस्ते, सार्वजनिक वाहतूक, वीज, पाणी पुरवठा, स्वच्छता यांसारख्या मूलभूत सुविधांचा सातत्यपूर्ण विस्तार.
८. समुदाय सहभाग व लोकशिक्षण: आदिवासी समाजाला धोरण-निर्मिती व अंमलबजावणी प्रक्रियेत सहभागी करणे; स्वयंसहाय्यता बचतगट, महिला गट, युवक संघटना यांच्या माध्यमातून क्षमता विकास.
९. निरंतरता व निगराणी (Monitoring & Evaluation): TSP/ITDP निधीचे वर्षनिहाय वितरण व उपयोजन यांचे पारदर्शक लेखांकन, स्थानिक स्तरीय रिपोर्टिंग, आणि तक्रार निवारण यंत्रणा तयार करावी.
१०. समन्वित विकास धोरण: कृषी, वन, रोजगार, सामाजिक कल्याण, शिक्षण व आरोग्य या सर्व अंगांनी एकत्रित धोरण आखणी करावी, ज्यात आदिवासी विशेष गरजा व स्थानिक भौगोलिक परिस्थितीचा विचार असेल.

या उपाययोजना योग्य रित्या राबवल्यास नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाची आर्थिक-सामाजिक स्थिती मजबूत होईल, गरीबी कमी होईल, रोजगार व उत्पन्नात स्थिरता येईल, आणि दीर्घकालीन विकासाची दिशा निश्चित होईल.

१०. सारांश

नाशिक जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातींची आर्थिक व सामाजिक स्थिती शेती, मजुरी आणि वनाधारित उत्पन्नावर आधारित असून ती अत्यंत अस्थिर आहे. बहुतांश कुटुंबे लहान जमिनीच्या तुकड्यांवर पावसावर अवलंबून शेती करतात, ज्यामुळे उत्पादनक्षमता कमी आणि उत्पन्न अनिश्चित राहते. रोजगाराच्या मर्यादित संधीमुळे ३०-४०% युवक हंगामी स्थलांतर करतात. जंगलातून मिळणाऱ्या महुआ, बांबू, काजू, औषधी वनस्पती यांसारख्या उत्पादक वस्तूंवर अनेक कुटुंबांचा आधार असला तरी प्रक्रिया, साठवण आणि बाजारपेठेचा अभाव यामुळे योग्य भाव मिळत नाही. परिणामी गरीबी, कर्जबाजारीपणा, कुपोषण आणि शिक्षण-आरोग्य सेवेतील मागासलेपण कायम राहते. या पार्श्वभूमीवर, आदिवासी विकासासाठी जलसंधारण, सूक्ष्म सिंचन, उत्पादन मूल्यवर्धन, वनाधारित उद्योग, कौशल्य विकास आणि रोजगार हमी यासारख्या उपायांची गरज आहे. FRA अंतर्गत जमीन हक्कांची अंमलबजावणी, शिक्षण व आरोग्य सेवेचा विस्तार, पायाभूत सुविधा विकास, आणि TSP/ITDP निधीचा पारदर्शक वापर ही महत्त्वाची पावले आहेत.

स्थानिक समुदायाचे सहभागित्व वाढवून आणि सर्वसमावेशक धोरणे लागू करूनच आदिवासी समाजाची आर्थिक स्थैर्य, सामाजिक प्रगती आणि जीवनमान सुधारणा साध्य होऊ शकते.

११. संदर्भ ग्रंथ / References

1. Census of India. (2011). *Primary Census Abstract: Scheduled Tribe Population—Nashik District*. Government of India. <https://censusindia.gov.in>
2. Government of Maharashtra. (2014–2024). *District Statistical Abstract: Nashik*. MahADIS. <https://mahades.maharashtra.gov.in>
3. Tribal Development Department. (2014–2024). *Annual Tribal Sub-Plan (TSP) Reports*. Government of Maharashtra. <https://tribal.maharashtra.gov.in>
4. Tribal Research and Training Institute. (2016–2024). *Evaluation Studies on Tribal Development Programmes*. TRTI Pune. <https://trti.maharashtra.gov.in>
5. Integrated Tribal Development Project (ITDP). (2014–2024). *Annual Progress Reports: Nashik Division*. Government of Maharashtra.
6. International Institute for Population Sciences. (2016). *National Family Health Survey–4 (NFHS-4): Maharashtra*. Ministry of Health and Family Welfare. <https://nhm.gov.in>
7. International Institute for Population Sciences. (2021). *National Family Health Survey–5 (NFHS-5): Maharashtra*. Ministry of Health and Family Welfare. <https://nhm.gov.in>
8. Ministry of Rural Development. (2014–2024). *MGNREGA Dashboard: Nashik Employment Reports*. Government of India. <https://nrega.nic.in>
9. **Census of India (2011)**. *District Census Handbook – Nashik, Series 28, Part A & B*. Office of the Registrar General & Census Commissioner, Government of India.
10. देसाई, एम. (2014). *Maharashtratil Adivasi Samaj: Samajik-Sanskritik Abhyas*. पुणे: लोकप्रिय प्रकाशन.
11. पगारे, व्ही. (2010). *Adivasi Samaj: Arthik va Samajik Badal*. मुंबई: डायमंड पब्लिकेशन्स.
12. Xaxa, Virginus. (2015). *State, Society and Tribes: Issues in Post-Colonial India*. Pearson.
13. **Indian Journal of Social Work** – आदिवासी समाज, वंचित समुदाय व विकास विषयक अनेक संशोधन लेख.
14. **Economic & Political Weekly (EPW)** – Maharashtra, Nashik व आदिवासी विकास यावर आधारित संशोधन लेख.
15. Chaudhuri, S. (2013). "Tribal Development in India: An Overview." *Journal of Rural Development*.